

ग्रामीण विकासात महिला स्वयं-सहाय्यता गटांची भूमिका

डॉ. चंद्रशेखर गिते

लोकप्रशासन विभाग

महिला महाविद्यालय, नंदनवन, नागपूर

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी ग्रामीण विकास आवश्यक आहे. शहरी अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप हे विस्तृत व व्यापक असून भारताच्या विकासाचा खरा केंद्रबिंदू खेडी आहेत. देशातील ग्रामीण साक्षरतेचे प्रमाण सरासरी ७१ टक्के आहे. भारतात शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागाचे प्रमाण दुप्पटीपेक्षा जास्त आहे. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या गरीब, मागासलेल्या लोकांना विकासाच्या प्रवाहात आणणे महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागात बेरोजगारांची संख्या मोठी आहे. बेरोजगारांची वाढती संख्या देशामध्ये स्थिरता निर्माण करण्यात नेहमीच अडथळा असते. ग्रामीण भागाचा विकास ग्रामपंचायती व नगरपालिका या संस्थेशिवाय होवू शकत नाही. तेव्हा ग्रामपंचायती व नगरपालिका यांच्या निधीत मोठ्या प्रमाणात वाढ केलेली आहे. 'स्मार्ट सिटी अमृत' साठी ७२९० कोटी तर 'स्वच्छत भारत मोहिमे' साठी ९ हजार कोटी ईशान्य भारताच्या विकासासाठी ३३,०९७ कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे. ग्रामीण विकासामध्ये दारिद्र्य, निरक्षरता, बेकारी, रोगराई असे विविध घटक महत्वाचे अडसर आहेत. या घटकांचा अडसर दूर करणे हे ग्रामीण विकास कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी विविध पातळीवरून, विविध पध्दतीने आणि विविध साधनांच्या माध्यमातून सातत्याने प्रयत्न केले जात आहेत. या प्रयत्नामध्ये स्वयंसहाय्यता बचत गट, सरकारी यंत्रणा आणि सहकारी संस्था या तीन घटकांना विशेष महत्व आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गट, सरकारी यंत्रणा आणि सहकारी संस्था हे तीनही घटक ग्रामीण जनतेच्या जीवनावर प्रभाव टाकणारे आहेत. विविध विकास कामात सहभागी होण्यासाठी ते जनतेला प्रवृत्त करतात. लोकांपर्यंत विविध योजना पोहचविण्याचे काम ते यशस्वीरित्या पार पाडू शकतात. लोकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण केल्यास, त्यांच्यातील पराभूत मनोवृत्ती दूर करण्याचा प्रयत्न केल्यास ग्रामीण विकास कार्याला चालना मिळू शकते. ग्रामीण जनतेच्या समस्या, त्यांची मनोवृत्ती, त्यांची कार्यपध्दती, आशा-आकांक्षा यांची जाणीव ठेवून कार्य केल्यास ग्रामविकासाची गती वाढू शकते. खेड्यांची स्वयंपूर्णता व स्वायत्तता सिद्ध करण्यात महिलांचे योगदान अनमोल आहे. परंतु भारताच्या अर्थ व समाज व्यवस्थेत नेहमीच महिलांचे स्थान दुय्यम असल्याचे दिसून येते. महिला समाज हा राष्ट्र विकासातील एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे. तरीसुद्धा आजही महिला उपेक्षित जीवन जगत आहेत. विशेष करून ग्रामीण भागातील महिला विकासाच्या प्रक्रियेपासून खूपच दुर आहेत. जगातील कोणतेही राष्ट्र महिलांकडे दुर्लक्ष करून आर्थिक उन्नती आणि प्रगती साधू शकत नाही. म्हणून राज्यघटनेने महिलांना पुरुषांबरोबर दर्जा दिला आहे. विशेष बाब म्हणजे आर्थिक धोरण राबविताना पुरुषांप्रमाणे महिलांना समान अधिकार दिले पाहिजे म्हणून इ.स. १९७५ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून साजरे केले गेले. तसेच भारतानेही २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष जाहीर करून महिलांबाबत वेगवेगळ्या योजना आखल्या, त्यातूनच महिलांचे जीवनामान व दर्जा कसा उंचावता येईल व त्यांची सर्व क्षेत्रात प्रगती कशी साधता येईल याचा सर्वकष विचार करण्यात आला. महिला सबलीकरणाचा जागर आज थेट ग्रामीण भागात पोहचला आहे. भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा वाढवून त्यांच्या सबलीकरणाची प्रक्रिया निर्माण करण्याचे कार्य सर्वप्रथम भारतीय सामाजिक विचारवंतांनी केले. आपल्या वैचारिक प्रबोधनातून तसेच प्रत्यक्ष कृतीतून महिला सबलीकरणाला सुरुवात झाली.

एवढे सर्व असतांना देखील समाजातील बुरसटलेल्या रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, निरक्षरता व धर्मधंता यामुळे स्त्रिया दबलेल्या अवस्थेत जीवन जगत आहे. आज ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, अवकाश, संशोधन, अर्थाजन अशा पायऱ्या चढत तिने अंतराळात झेप घेतली आहे. असे असले तरी आजही स्त्रीचे 'सती' जाणे सुरु आहे. फक्त त्याचे स्वरूप, संदर्भ व परिस्थिती बदलेली आहे. स्त्रियांचे योगदान हे कुटुंबापासून ते देशसेवेपर्यंत आहे. या दृष्टिने स्त्रियांची स्थिती व समस्या यावर वैचारिक मंथन होणे गरजेचे आहे.

संशोधन लेखाचा उद्देश :-

सदर संशोधन लेखाचा उद्देश हा आहे की, ग्रामीण विकासात महिला स्वयं सहाय्यता गटांची भूमिकांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्रोताचा वापर करण्यात आलेला असून त्यात प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके, मासिके, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे व संकेतस्थळे इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

स्वयं सहाय्यता बचत गटाचा विकास :-

जगात बचत गटाचा पहिला प्रयोग बांगलादेशात झाला. 'बांगलादेशातील चित्तगाव विद्यापीठातील प्रो. महमंद युनूस यांनी सुरु केला. बांगलादेशाची राजधानी ढाका शहरातील चित्तगाव विद्यापीठाजवळ 'जोब्रा' या गावाची गरीब व भूमीहिनांचे गाव म्हणून ओळख होती.' परंतू ते आज बचत गटाचे जन्मगाव म्हणून साऱ्या जगाला परिचित झाले आहे. १९७६ साली ४२ कुटुंबांना २७ डॉलरचे अर्थसहाय्य उपलब्ध करून सुरु झालेला हा प्रवास १९९८ साली २३ लाख कुटुंबीयांना २०.३ कोटी डॉलर्सचा कर्जपुरवठा करण्यापर्यंत जावून पोहचला आहे.

बांगलादेशात प्रो. महमंद युनूस यांनी १९८३ साली ग्रामीण बँकेची निर्मिती केली. ग्रामीण बँकेचा उद्देश हा बचत गटाला अर्थसहाय्य करणे, हा असून कोणत्याही अटी किंवा तारणाशिवाय ही बँक बचत गटाला कर्ज देते. आज या बँकेच्या बांगला देशातील विविध शहरात २४०० शाखा असून १ कोटी २० लाखाच्या वर बचत गट ग्रामीण बँकेला जोडले असून बचत गटाच्या उद्योग व्यवसायाला आर्थिक मदत करणारी, ग्रामीण बँक ही पुढे बचत गटात पैसा देणारी 'गंगोत्री' म्हणून ओळखली जाऊ लागली आहे. आज बचत गटाचे विस्तार केवळ बांगलादेशातच झाला नसून जगातील बहुतांश देशांत आज गरिबी निर्मूलन व महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी 'बचत गटाची' संकल्पना स्विकारली आहे. आज ग्रामीण भागातील महिलांना उद्योग व्यवसायासाठी कर्ज देत नाही तर बचत गटाच्या उद्योग व्यवसायाला बचत गटाच्या नावाने कर्ज देते. बचत गटाचे कर्ज फेडण्याची जबाबदारी एका महिलेची नसून ती संपुर्ण बचत गटाच्या महिलांची जबाबदारी मानली जाते.

स्वयंसहाय्यता गटांची निर्मिती :-

आज महिलांच्या सक्षमीकरणाविषयी बोलताना बचत गट चळवळीला टाळता येणार नाही. बचत गट, स्वयंसहाय्यता गट, मायक्रोक्रेडिट, मायक्रो फायनान्स, सेल्फ हेल्प ग्रुप अशा वेगवेगळ्या मराठी, इंग्रजी शब्द असले तरी गेल्या २५-३० वर्षात महिला बचत गटांच्या चळवळीने देशात आणि महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत निश्चित महत्त्वाची जागा निर्माण केली आहे. बचत गटाचा अर्थ सांगताना डॉ.एम.यू. मुलानी असे म्हणतात की, 'महिलांचे सक्षमीकरण करणारा, त्यांच्या हिताची जपवणूक करणारा, लाभाचे समान वाटप करणारा, स्वयंस्फूर्ती स्थापन होणारा, या किंचीतही मनात किंतू नसणारा सहकारी पक्ष प्रश्नांची सोडवणूक करणारा, तातडीने कर्जाची गरज भागविणारा, बचतीतून उत्कर्ष साधणारा, चलनाची देवाण-घेवाण करणारा, टंचाई आणि अडचणीच्या वेळी मदतीला हात

देणारा गट म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट होय.'

स्वयंसहाय्यता या शब्दाचा पुढील प्रत्येक अक्षरापासून स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या कार्यक्षेत्राबाबत अर्थ बोध होते.

स्व — स्वता: हाच्या बचतीवर सुरु केलेला

य — यातना दुर करणारा

स — सर्वानुमते निर्णय घेतले जाणारा

हा — हाकेला मदत करणारा

य — यश मिळवून देणारा

ता — ताकद वाढविणारा

असा अर्थ या स्वयंसहाय्यता गटाच्या नावाचा काढला जातो. म्हणजेच स्वतःची मदत स्वःताच करणे इतर कोणाच्या मदतीवर अवलंबून न राहणे, कुटुंब चालवत असताना होणाऱ्या यातना किंवा होणारे कष्ट स्वताःच दुर करणे, या गटाचे व्यवस्थापन लोकशाही पध्दतीने करून सर्व निर्णय सर्वानुमते घेणे, अडचणीच्या काळात चटकन धावून येणे, हाती घेतलेल्या कामात हमखास यश मिळवून देणे आणि या माध्यमातून त्या गटातील प्रत्येक व्यक्तीची ताकद व क्षमता वाढविणे म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट अशी व्याख्या केल्यास वावगे ठरू नये.

बचत गट या संकल्पनेला आणि तिच्याशी जोडलेले लाखो महिलांना एक सामाजिक स्थान प्राप्त झाले असून कालपर्यंत घराच्या उंबरठ्याआड, असलेल्या या महिला आज अनेक आर्थिक व्यवहारात मोठ्या आत्मविश्वासाने उद्योग व्यवसायाचा कारभार सांभाळत आहेत. घरात, दारात आणि समाजात बचत गटाच्या महिला मानाने गावातील ग्रामसभेत आत्मविश्वासाने वावरत आहेत. ग्रामसभेच्या बैठकीत हिरीरीने आपले मत मांडू लागल्या आहेत. बचत गटाच्या अनेक महिला स्थानिक स्वराज्य संस्थेत सत्तेचे पद भुषवत असून सामाजिक, राजकीय प्रश्नावर महिला एकत्रितपणे आवाज उठवत आहेत.

बचत गटातून महिलांमध्ये संघटनशक्ती, स्वविकास व सामाजिक विकासाची जाणीव निर्माण झाली. स्वयंसहाय्यता बचत गटातून महिलांना स्वावलंबी करण्याचा उद्देश ठेवून राज्य सरकारने १९९४ मध्ये महिला सक्षमीकरण धोरण जाहीर केले. या धोरणातूनच महिलांच्या बचत गटांना सुरुवात झाली. यासाठी राज्य सरकारच्या जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, पंचायत समिती या सरकारी यंत्रणांबरोबर सामाजिक संस्था आणि जिल्हा बँकेचा महत्त्वाचा पुढाकार आहे. बचतगटाच्या माध्यमातून एकत्रित आलेल्या महिलांना गांडूळ खत, शेती व शेतीपूरक उद्योग, कुटीर उद्योग, सामूहिक शेती, कुक्कुटपालन, शेळी व म्हैस पालन, मळणीयंत्र, शेती यांत्रिकीकरण उपकरणे, गारमेंट्स, पार्लर, नर्सरी, कॉम्प्युटर लॅब, घरगुती पदार्थ आदी अनेक प्रकारच्या व्यवसायांसाठी अर्थपुरवठा करून त्यांना स्वयंपूर्ण बनवण्यात आले आहे. एक लाखांपासून साडेचार लाख रुपयांचे विविध मुदतीत मिळत असलेल्या कर्जपुरवठ्यामुळे सध्यास्थिती सुमारे ३६ हजार बचत विविध स्वरूपाची उत्पादन घेत आहेत.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे उद्देश :-

ग्रामीण भागामध्ये गरीब, दारिद्र्य रेषेखालील व वंचित घटकातील लोकांची पिळवणुक थांबावी व त्यांना समाजात ताठ मानाने जगता यावे. या उद्देशाने ही स्वयंसहाय्यता बचत गटांची चळवळ वाढलेली दिसून येते.

- सावकारांच्या पाशात अडकावे लागू नये व प्रत्येक माणसाला बचतीची सवय लागावी हा बचत गट स्थापन करण्यामागचा प्राथमिक हेतू असल्याचे दिसते.

- सदस्यांनी दैनंदिन स्वरूपात काही बचत करायची आणि अडीअडचणींना या एकत्रित बचतीतून कर्ज घ्यायचे ही स्वयं सहाय्यता बचत गट स्थापने मागची मुळ संकल्पना असल्याचे दिसते.
- स्वयं सहाय्यता बचत गटातील महिलांचे मानसिक व वैचारिक परिवर्तन घडवून आणून त्यांना स्वःबळावर उभे राहण्यास मदत करणे हा एक उद्देश असल्याचे दिसते.
- दारिद्र्य रेषेखालील गरीब महिलांच्या विकासासाठी १० किंवा २० पर्यंत महिला एकत्र येऊन बचत गट स्थापन करून बचतीला प्रोत्साहन देणे व अडीअडचणींना गरजू महिलांना छोटे कर्ज मिळवून देणे. अशा प्रकारचे हेतू व उद्देश समोर ठेवून स्वयंसहाय्यता बचत गट स्थापना केली जाते.

बँक कर्जाचा महिला स्वयंसहाय्यता गटासाठी वापर :-

दीनदयाळ अंत्योदय योजना राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार मोहिमेने हे दाखवून दिले आहे, की सामाजिक चळवळ आणि बचत गटांच्या निर्मितीमुळे मोठ्या प्रमाणात सामाजिक निधी जमतो, असे असताना आर्थिक व्यवहारांचा विकास आणि रोजगाराचे विविधीकरण करायला प्रोत्साहन द्यायला हवे. सर्व व्यवहारांना बँकेची जोडणी आवश्यक आहे कारण शेवटी गरीबी किंवा दारिद्र्य निर्मुलनाच्या प्रत्येक प्रयत्नाला विविध आर्थिक व्यवहारांसाठी माफक व्याजदरांवर संस्थागत कर्ज सुविधेची जोड असणे आवश्यक असणार आहे. आतापर्यंत बँकांद्वारे ४३ हजार कोटी रूपयांचा निधी कर्जाच्या स्वरूपात वापरला गेला असून, २०१८-१९ पर्यंत हा आकडा ६० हजार कोटींवर गेला आहे. महिला स्वयं सहाय्यता गटांनी २०१५-१७ कालावधीत बँकांकडून कर्ज म्हणून सुमारे ७० हजार कोटी रुपये घेतले आणि ही रक्कम या आधीच्या काळात घेतलेल्या कर्जापेक्षा कितीतरी जास्त आहे. स्वयंरोजगार आणि रोजगार शोधण्यासाठीच्या जोरदार प्रयत्नांमुळे सुद्धा ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक चळवळीला सुरुवात झाली आहे. विविध प्रकारांच्या रोजगारांचा समावेश आणि पशुपालनावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे ग्रामीण भागातल्या कुटुंबांना अतिरिक्त कमाईचे नवे मार्ग मिळाले आहेत. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायद्याने तांदूळ व गहू ही धान्य स्वस्त दरात गरीबांसाठी उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने जे वार्षिक अनुदान दिले आहे, त्यामुळे गरीब घरांमधल्या जनतेला अन्न सुरक्षा मिळाली आहे. उपलब्ध साधनसामुग्री जर केंद्रीकरण करून, विचारपूर्वक आणि संपूर्ण क्षमतेने तसेच कमीत कमी वाया जाईल या पद्धतीने वापरली तर त्या पद्धतीत ग्रामीण भागातल्या जनतेचे जीवन पूर्णपणे बदलून टाकायची क्षमता आहे. प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजनेखाली गरीबांसाठी एक कोटी घरे, मार्च २०१९ मध्ये सर्व पात्र ग्रामीण घरांना जोडणारा पक्का रस्ता, २०१८-१९ मध्ये महिला स्वयंसहाय्यता गटांना व्यवसायासाठी बँकांकडून कर्ज म्हणून वार्षिक ६० हजार कोटी रूपयांचे वाटप ही सर्व स्वप्ने प्रत्यक्षात येणे सहज शक्य आहे कारण त्याला पाठिंबा देण्यासाठी लागणारा साधन संपत्ती उपलब्ध आहे.

ग्रामीण विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटांची महत्वपूर्ण भूमिका :-

सर्व जगभर शहरांचा सतत विकास होत असून सुध्दा जागतिक लोकसंख्येपैकी ग्रामीण भागात राहणाऱ्यांचे प्रमाण १९५० मध्ये ७९ टक्के पेक्षा थोडे अधिकच होते. भारतात १९६१ मध्ये ८२ टक्के नागरिक ग्रामीण भागात राहत होते, तर १९७१ मध्ये हेच प्रमाण ८०.१ टक्के झाले होते. साहजिकच आर्थिक नियोजनाद्वारा राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास अत्यंत आवश्यक ठरतो आणि म्हणूनच ग्रामीण समस्यांचे स्वरूप नीटपणे समजावून घेऊन त्या सोडविण्याचे कसोशीने प्रयत्न करावे लागतात. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांना तर ग्रामीण विकासाची गरज फारच तीव्रतेने भासते. पंपराप्रिय ग्रामीण जनतेला आधुनिक शास्त्रीय दृष्टीकोण पटवून देऊन तिला आर्थिक विकासाच्या मार्गावर शक्य तितक्या लवकर आणण्याचे प्रयत्न शासनाला करावे लागतात. आर्थिक विकासाच्या आड येणाऱ्या सामाजिक रुढी व चालीरीती यांचे ग्रामीण जीवनातील वर्चस्व कमी व्हावे, म्हणून

शिक्षणाच्या व दळणवळणाच्या सोयी भरपूर प्रमाणावर पुरवून ग्रामीण जनतेला विकासोन्मुख केल्यानंतरच ग्रामीण विकासाचे पाऊल पुढे पडू शकते. भारतातील ग्रामीण विकासात असे आढळते की, भारत हा खेड्यांचा देश आहे. तीर्थक्षेत्रे व राजधान्यांची ठिकाणे हीच काय ती मोठी शहरे असायची. बाकी सर्व खेडी ही छोटी व मागास होती.

महिला बचत गट म्हणजे केवळ बचत आणि गरजेसाठी वापर असे मानले जायचे पण गेल्या काही वर्षांपासून त्यात बदल होत असून, महिलांमध्ये उद्योजकता विकसित होत आहे. या उद्योगांच्या माध्यमातून महिला आत्मनिर्भर होत असून, महिला सबलीकरणाला मदत होत आहे. ग्रामीण महिला बचत गटांतून व्यवसाय करत आहेत. त्यातील काही महिला बचत गट लोणच्याची व विविध उत्पादने तयार करून न थांबता त्यांची ब्रँड नावासह विक्री करत आहे. गावपातळीवर समविचारांचे, समवयस्क, सेवाभावीवृत्तीचे सुमारे १५-२० व्यक्ती समान ध्येयाने प्रेरित होऊन स्वयंसहाय्यता बचतगटाच्या माध्यमातून आर्थिक बचत करण्यासाठी एकत्र येणे गरजेचे आहे. महिलांची काटकसर वृत्ती, व्यवहारातील पारदर्शकता तसेच संघटन कौशल्यामुळे स्वयंसहाय्यता बचतगटाचे सदस्य अधिक प्रमाणात महिला आहेत. बचत गटामुळे गावातच रोजगारच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. महिला सक्षमीकरणत बचतगटाचा मोठा वाटा आहे. बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक स्वावलंबनाच्या वाटेवरून जाण्यास साहाय्य झाले आहे, व त्यांना आत्मसन्मान मिळवून दिला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा वाढता सहभाग हे ही बचतगटाचे एक यश आहे. ग्रामसभांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे. गावातील पाणीपुरवठ्यासंबंधीचे निर्णयही महिला बचतगटांतील सदस्या माध्यमातून घेत आहेत. तंटामुक्ती गाव मोहिमेअंतर्गत अनेक गावातून बचतगटांचा सकारात्मक दबाव गट दिसून येत आहे. दारु बंदी, दारुची दुकाने बंद करणे यामध्ये महिला सहभाग अधिक दिसून येत आहे. बचत गटामुळे महिलांमध्ये सहकाराची भावना वाढीस लागली असून काही बचतगट समुपदेशनाचे कार्यही करीत आहेत. जिल्ह्यांतील वस्तूचे जिजाऊ, सिंधू, सावित्री अशा विशिष्ट नावाने ब्रँडिंग केलं जात आहे. दरवर्षी राज्य आणि केंद्र शासनातर्फे विविध विभागाच्या सरस प्रदर्शनामध्ये वस्तूची विक्री केली जाते. अनेक ठिकाणी सरकारी कार्यालयाच्या आवारातील स्टॉल किंवा स्टेशनरी दुकान बचत गटातील महिला चालवतात. शालेय पोषण आहाराचे काम महिला बचत गटाकडे दिले गेले आहे. जिल्हा परिषदेच्या शाळामधील गणवेषांची शिलाई बचतगटामधील महिलांकडून करून घेतली जात आहे. रेशन दुकानाचे परवाने देताना महिला बचतगटांना प्राधान्य देण्याचे शासनाचे धोरण आहे. महाराष्ट्रात अडीच लाखापेक्षा अधिक बचतगट असून, त्याद्वारे ३६ लाख महिला संघटीत झाल्या आहेत. कोकण विभागातील बचतगटांची संख्या अठरा हजारापेक्षा जास्त आहे. कोकण विभागातील बचत गटासाठी आयोजित कोकण सरस प्रदर्शनातून बचत गटातील महिलांना वस्तू विक्रीसाठी व्यासपीठ मिळाले आहे. बचतगटातील वस्तूच्या उत्पादनाला गावापासून मॉलपर्यंत बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे. एकंदरीत बचतगट हे महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय वाढीस साहाय्यकच ठरत आहेत. महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व एकत्रित होतील तेव्हाच त्या सर्व क्षेत्रात आत्मविश्वासाने वावरू शकतील व खऱ्या अर्थाने त्यांचे सबलीकरण होईल. सामाजिक स्वास्थ्यासाठी दबावगट निर्माण करण्यासाठी महिलांना या बचतगटाचा अस्त्रासारखा वापर नक्कीच करता येऊ लागला आहे. ग्रामीण भागातील बऱ्याच महिलांना रोजगार प्राप्त झाला असून त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावला आहे. ग्रामीण विकासाचे काही घटक पुढीलप्रमाणे आहे.

अ. कर्जाच्या आधारे उद्योगांची स्थापना —

१. सेवा उद्योग —

भाजी व फळे विकणे, बांगड्या व सौंदर्य प्रसाधनांचे दुकान चालविणे, लॉन्ड्री, कपडे शिलाई, किराणा दुकान चालविणे, दुध विक्री, ब्युटी पार्लर, पाठणाघर किंवा बालमंदिर चालविणे असे सेवांवर

आधारीत उद्योग महिला करतात.

२. व्यापार उद्योग —

धान्य विक्री, दागिणे विक्री, भांडे, चिनी मातीच्या वस्तु, टोपल्या, झाडू, अवजारे विक्री, रेडीमेट कपडे, वूलन कपडे, पुस्तके विक्री, यासारखे उद्योग बचत गटातील महिला करतात.

३. निर्मित उद्योग —

तेल निर्मिती, डाळ निर्मिती, मिरची मसाले, धने पावडर, हळद सर्व प्रकारचे लोणचे, चटण्या, पापड, कुरड्या, चिप्स, शेवळ्या, सरबते, शेंगदाणा चिक्की, लग्नांचे रुखवंत, कपड्यावरील विणकाम, भरतकाम, पत्रावळी, मेहंदी, रांगोळी, अगरबत्ती, कांडप मशिन, साड्या पिको फॉल करणे यासारखे निर्मित वस्तुंचे उद्योग महिला करतात.

ब. सक्षमीकरणाला विकेन्द्रीकरणाची मदत —

ग्रामीण भागातील महिला बचत गटांनी उत्पादीत केलेल्या वस्तुंची विक्री चांगल्या प्रकाराने व्हावी यासाठी नाबार्ड कडून अर्थसहाय्य दिले जाते. जागा, त्यांचे भाडे, नोकराचा पगार, वस्तू, प्रदर्शने, मालसाठा गृह, मोजमापाचे साहित्य, कच्च्यामाल इत्यादी साठी नाबार्ड ने अर्थसहाय्य केले आहे. त्यामुळे महिलांच्या उद्योगांची जलद भरभराट झाली.

समारोप :-

सांस्कृतिक दबावाखाली महिलांना मूलभूत हक्क देखिल मिळू शकत नाहीत, अशा मुख्य प्रवाहातून दुर ढकल्या गेलेल्या ग्रामीण महिलांना त्यांचे अनुभव मांडण्यासाठी स्वयंसहायता गटाचा लाभ होतो. ग्रामीण महिलांना तर प्रशिक्षण व रोजगार प्राप्त करून देण्यासाठीच्या कार्यक्रम १९८७ मध्ये सुरु करण्यात आला. यामध्ये दुग्धव्यवसाय, पशुपालन, रेशीम उद्योग, हातमाग व सामाजिक वनीकरण या क्षेत्रात प्रशिक्षण दिले जाते. या योजनेमुळे ५,५०,००० महिलांना लाभ झाला. १९९५ मध्ये 'इंदिरा महिला योजना' १९९८ मध्ये ग्रामीण महिला विकास व सक्षमीकरण प्रकल्प सुरुवातीस सहा राज्यांमधील स्वयंसहायता गटांच्या माध्यमातून सुरु केला. तसेच गरीब व गरजू महिलांना कर्जाच्या सोयी उपलब्ध करून देण्याकरिता 'राष्ट्रीय महिला कोष' स्थापना करण्या आले. उद्वोजकता विकास अभियानामुळे महिला त्यांच्या पायावर उभ्या राहिल्या आहेत. पंतप्रधान मुद्रा योजना, स्टँड अप इंडिया, स्टार्ट अप इंडिया आणि राष्ट्रीय जीवन्तोती अभियानांतर्गत तयार झालेल्या महिला बचत गटामुळे महिला सक्षम आणि स्वावलंबी झाल्या आहेत. पंतप्रधान जन-धन योजनेमुळे महिलांचे आर्थिक समावेशन झाले आहे. मार्च २०१० पर्यंत ६९.५३ लाख बचत गट हे नाबार्ड अंतर्गत नोंदणीकृत झाले आहेत, यापैकी ७६ टक्के बचत गट महिलांचे आहे.

संदर्भसुची :-

- डॉ. अश्रु जाधव— ग्रामिण विकासातील आव्हाने, सर साहित्य केंद्र, नागपूर, २०१३.
- प्रा. डॉ. वर्षा गंगणे— स्त्री सक्षमीकरणाची वाटचाल आणि वास्तव, ऋचा प्रकाशन, नागपूर २०१५.
- प्रा. देशपांडे. एस्. एस्.— मानवी हक्क, चेतन बुक्स, पुणे, २०१४.
- डॉ. महाजन वंदना — स्त्रीवाद आणि समाज परिवर्तन, अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे, २०१३.
- डॉ. मंदाकिनी गीताली— स्त्रीप्रश्न सोडवताना...,दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., पुणे, २००९.